

אדונים ונתינים: יחסים בין-גזעיים בהודו הבריטית, 1757-1947

יצחק לובלסקי

פתח דבר

מאמר זה עוסק במציאות המורכבת של היחסים שהתקיימו בין כובשים לנתינים במהלך התקופה הארוכה שבה שלטה אנגליה בהודו. בתקופה זו עוצבו ונתחמו גבולותיה של הודו, באופן שמעולם לא התקיים לפני השלטון הבריטי. תחימת גבולות זו התקיימה לא רק במישור הגאוגרפי, בהקשר לעיצוב גבולותיה הגאוגרפיים העתידיים של הודו העצמאית. במובנים רבים גם ההגדרה הלאומית והתרבותית העצמית ההודית התעצבה כתוצאה ישירה של השפעת השלטון הזר, שהחזיר להודו קשת של ערכים פוליטיים ותרבותיים. ערכים אלה, שבחלקם אומצו בידי האוכלוסייה המקומית, סייעו לעיצובה של הודו המודרנית כמדינה דמוקרטית ומערבית באופייה השלטוני.

מטבע הדברים ובהתחשב בקוצר היריעה, יקשה מאוד למסור תיאור מלא של יחסי אדונים-נתינים בהודו במהלך כמעט מאתיים שנות הכיבוש הבריטי. לפיכך מאמר זה יתרכז בעיקר בכמה אישים משפיעים, שפעילותם מייצגת, לדעתי, באופן המובהק ביותר את הגישה הבריטית כלפי הודו, כלפי תושביה וכלפי תרבותה. בוודאי יש לתת את הדעת לשורה של אישים ותנועות הודיים שפעלו במהלך תקופה זו וסייעו בגיבוש הדימוי ההודי המודרני. עם זאת, כאמור, קוצר היריעה לא יאפשר לטפל בכל הנושאים האלה כראוי להם. מקורה של בחירה מודעת זו אינו בתפיסה אירופו-צנטרית של מחבר מאמר זה, אלא בעובדה שבמשוואת היחסים בין הבריטים להודים, היו דווקא הבריטים הכוח המניע העיקרי שהביא לגיבוש רעיוני ולאומי של הודו. במילים אחרות, לולא הכיבוש הבריטי המתמשך, לא סביר להניח שהודו המודרנית הייתה מתעצבת בסופו של דבר, כפי שאכן התעצבה.

מאמר זה יסקור את ראשית המחקר האוריינטליסטי בהודו ויטפל ברעיונותיו של סר ויליאם ג'ונס (Jones, 1746-1794), מייסד האגודה האסיאתית של בנגל (The Asiatic

Society of Bengal), שהייתה הגוף הראשון אי-פעם שעסק בליקוט ובניתוח מידע מדעי על אודות הודו ותרבותה. "גיבורו" השני של המאמר הוא ההיסטוריון והמדינאי הבריטי, תומאס בנינגטון מקולי (Macaulay, 1800-1859), שניהן בתפקיד שלטוני בכיר בהודו בשנים 1834-1838 וניסח במו ידיו רפורמה משפיעה מאין כמוה במערכת החינוך ההודית. לבסוף, אעסוק ביורשו המובהק של ג'ונס, המלומד האנגלו-גרמני, פרידריך מקס מילר (F. Max Müller, 1823-1900), אשר במהלך קריירה מזהירה באוניברסיטת אוקספורד, בשנים 1850-1900, תרם יותר מכל אחד אחר בתקופתו לשינוי לטובה בדימויה של הודו בדעת הקהל הבריטית. אני מקווה כי סקירת הקשת הרעיונית המאפיינת את פעילותם של שלושה אישים מרכזיים אלה תביא להבנה טובה יותר של המציאות האמביוולנטית שאפיינה את היחסים הגזעיים בין אדונים לנתינים בהודו הבריטית. מציאות זו אפשרה אמנם גילויים רבים של גזענות בריטית כלפי הנתינים ההודים, אך לצדה של זו גם התפתחות של הכרה באיכותה של התרבות ההודית העתיקה, וזו הביאה לעידון הגישה הגזענית ובסופו של דבר, לפחות בחוגים מסוימים, אף לביטולה ולהחלפתה בחזון של שיתוף פעולה בין שני העמים.

מבוא

ראשיתו של עידן הקולוניאליזם התאפיינה בשאיפה האירופית להרחיב את גבולות העולם המוכרים עד אז ולמצוא נתיבות לארצות מרוחקות, שבחלקן היו בגדר מחוזות מיתולוגיים. נדמה כי השאיפה האירופית בהא הידיעה באותה תקופה הייתה בראש ובראשונה איתור של נתיב מסחר להודו, שהייתה מנותקת מהמערב מאז ימי אלכסנדר מוקדון. עדות מובהקת לשאיפה זו נמצאת במסעו של כריסטופר קולומבוס בשנת 1492 ליבשת אמריקה. קולומבוס הגיע, כידוע, לאמריקה בטעות, וכוונתו המקורית הייתה לאתר נתיב ימי חדש להודו. אכן הוא זיהה את אמריקה בשוגג כהודו. בהתאם, הוא כינה את התושבים המקומיים שפגש בשם "אינדיאנים", כלומר הודים. בשנת 1498, שש שנים בלבד לאחר כישלוננו של קולומבוס להגיע להודו נחת הפורטוגלי ואסקו דה-גאמה בחופי גואה שבמערב הודו, וכך חודש הקשר האירופי עם תת-היבשת.

במאתיים השנים שחלפו מאז הגעת הפורטוגלים להודו הפכה זו ליעד מועדף של מעצמות המערב, אשר הקימו בה תחנות סחר והחלו להתחרות בינן לבין עצמן על השליטה בנתיבים הימיים שהובילו ממנה לאירופה. לצד פורטוגל, ששמרה על נוכחות

בהודו עד למאה ה־20, הצטרפו למירון גם הולנד, שבדיה, צרפת ואנגליה.¹ כל אחת ממדינות אלה ייסדה חברת סחר בשם "חברת הודו המזרחית" (East India Company). מטרתן של חברות אלה הייתה הגדלת היקף המסחר במוצרים הודיים, ובעיקר בבדים ובתבלינים.

חברות אלה קיבלו זיכיונות סחר מרשויות השלטון של האימפריה המוגולית המוסלמית, ששלטה בהודו מראשית המאה ה־16 ועד למחצית המאה ה־18. במהלך השנים הלכה חברת הודו המזרחית הבריטית (שנוסדה בלונדון בשנת 1600) והשתלטה על הסחר ההודו־אירופי, וזאת על חשבון חברות הסחר האירופיות האחרות.² היקף הפעילות והעוצמה של חברת הודו המזרחית הלך וגדל, ככל שהלכה ופחתה עוצמת השלטון המוגולי. שלטון זה הגיע לשיאו במחצית המאה ה־17, ומאו ואילך הלך והתנוון; הכוח השלטוני עבר לידי מושלי המחוזות השונים של הודו, בעוד הקיסר המוגולי המשיך לשלוט באופן רשמי בלבד, ממקום מושבו בבירה דלהי.³

בשנת 1757 החלה ההשתלטות הבריטית על הודו. בשנה זו כבש הצבא הקטן של חברת הודו המזרחית, בפקודו של רוברט קלייב (Clive, 1725-1774), את העיר כלכותה מידי המושל של בנגל. מרגע זה ואילך השתלטה חברת הודו המזרחית במהירות על שטחים נרחבים נוספים, עד שבתוך כמה עשרות שנים יצרה רצף שלטוני בשטח עצום בגודלו, שנודע עד לשנת 1947 בשם הודו הבריטית. שטח זה כלל לא רק את הודו העצמאית של ימינו, אלא גם את השטחים שבהם שוכנות כיום פקיסטן ובנגלה־דש. סרי־לנקה (שנקראה אז ציילון) הייתה אמנם מושבת כתר עצמאית משנת 1798, אך גם היא נתפסה כחלק מהודו הבריטית בכל הנוגע להתנהלות אסטרטגית ולדפוסי היחסים החברתיים והגזעיים שנרקמו בין הבריטים לבין התושבים המקומיים. כמו כן, אפשר לראות גם את נפאל ובהוטן, שבהסכמת הבריטים שמרו על עצמאותן, כחלק מהמכלול הגדול של הודו הבריטית, ולצדן גם את בורמה, שנשלטה בידי הבריטים בשנים 1948–

1 לדיון נוסף במעורבות הפורטוגלית בהודו, ראו:

M.N. Pearson, *The Portuguese in India* (Cambridge, 1987).

2 לדיון נוסף בתולדותיה של חברת הודו המזרחית האנגלית, ראו:

Anthony Wild, *The East India Company: Trade and Conquest from 1600* (London, 2000);

Philip Lawson, *The East India Company: A History* (London, 1993).

3 לדיון נוסף בתולדותיה של האימפריה המוגולית, ראו:

John F. Richards, *The Mughal Empire* (Cambridge, 1993); Douglas E. Streusand, *The Formation of the Mughal Empire* (Delhi, 1999).

1886. עם זאת, מאמר זה יתרכז בתולדות השלטון הבריטי בשטח שאותו מאכלסות כיום הודו, פקיסטן ובנגלה-דש.⁴

הנוכחות הבריטית בהודו החלה, כאמור, בשנת 1600 עם הקמתה של חברת הודו המזרחית. חברת סחר זו הייתה בבעלות פרטית, ומניותיה נסחרו בבורסה של לונדון. גורם המשיכה הכלכלי שהביא את הסוחרים הבריטים להודו היה זמינותם של חומרי גלם זולים לתעשיית הטקסטיל, שבאותה עת היוותה אחד מענפי הסחר המרכזיים בבריטניה. השלטון המוגולי היה מעוניין בהכנסת חברות אירופיות משלמות מס לתחומי הודו כדי להעשיר את קופתו, ולכן העניק לחברת הודו המזרחית זיכיון להקמה של תחנות מסחר ברחבי הודו. כמה מתחנות המסחר הללו, שבראשית המאה ה-17 היו עיירות ועירות שבהן התגוררו כמה מאות דייגים, הפכו ברבות הימים לערי הענק של הודו המודרנית, ובראשן בומביי, כלכותה ומדראס (כיום מומבאי, קולקטה וצ'נאי).

המיומן לפעילותה המסחרית, ומאוחר יותר גם הצבאית, של חברת הודו המזרחית הגיע מכיסיהם של סוחרים פרטיים, עובדה שיצרה אופי ייחודי לממשל הבריטי בהודו במאה שנותיו הראשונות. עד לשנת 1858 היו כמחצית מסמכויות השלטון נתונות בידי חברת הודו המזרחית, ואילו המחצית הנותרת נשארה בידי הכתר והפרלמנט בלונדון. כפילות זו הביאה לכך שהממשל הבריטי פעל לעתים מתוך סתירה עצמית. מצד אחד, בלטה השאיפה להשגת רווחים כספיים מהירים בכל הנוגע לפעילותה של חברת הודו המזרחית. מצד אחר, ככל שזו הצליחה בהשתלטותה על שטחים נרחבים מעלי מס, הפכה הודו לאטרקטיבית יותר עבור השלטון בלונדון, הן בהקשר לאינטרסים אסטרטגיים והן בהקשר הכלכלי הטהור. כפילות אינטרסים שלטונית זו הובילה לניסיונות חוזרים ונשנים של הכתר והפרלמנט הבריטיים להגדיל את שליטתם בהודו על חשבון צמצום עוצמתה הפוליטית של חברת הודו המזרחית.

הצעד המשמעותי הראשון שהצר את צעדיה של החברה אירע בשנת 1773, עם חקיקתו בפרלמנט הבריטי של החוק להסדרת פעילותה של חברת הודו המזרחית. החוק הכריח את החברה למסד את המערך השלטוני שלה וקבע כי כללי המשפט הבריטי יחולו על

4 דיון כללי נוסף בחלוקתה של הודו הבריטית למדינות עצמאיות עם קץ השלטון הקולוניאלי, ראו: פ"ר קומרסוואמי, הודו: דמוקרטיה בחברה משושעת (רעננה, 2009), עמ' 13-36.

טריטוריות שנכבשו וכי הם ייאכפו בידי שופטים שיישלוהו מאנגליה להודו. חוק זה יצר את תפקיד המושל הכללי (Governor-General) של הודו והגדיר את מעמדם של מושלי הפרובינציות השונות ככפופים למרותו. לצד המושל הכללי הוקמה מועצת שלטון עליונה (Supreme Council of India), שארבעת חבריה מונו במישרין על ידי הממשלה הבריטית. בסופו של דבר, לאחר סיום המרד ההודי הגדול בשנת 1858, בוטל הויכיון שהעניק הכתר הבריטי לחברת הודו המזרחית, ביטול שהוביל לפירוקה ולשלטון ישיר ובלעדי של הכתר והפרלמנט בלונדון על הודו. מעתה, במקומו של המושל הכללי של הודו עמד בראשה משנה-למלך (Viceroy) ובמקומה של מערכת השלטון המנהלית של חברת הודו המזרחית הוקם שירות המדינה (Civil Service). מצב זה נשאר בעינו עד להענקת העצמאות להודו ולפקיסטן בשנת 1947.

לא לחינם כונה השטח העצום בגודלו של הודו הבריטית בשם "תת-יבשת" (Sub-Continent), כינוי שדבק בהודו גם לאחר קבלת עצמאותה. בתוך שטח נרחב זה התגוררו בני גזעים שונים, וכל גזע כלל קבוצות אתניות מגוונות. בני קבוצות אלה דיברו בשפות שונות והאמינו במגוון אמונות. בהודו הבריטית התקיימו לפחות תריסר שפות שמספר דובריהן כשפת אם מנה מיליונים. לצד שפות מרכזיות אלה (דוגמת הינדי – השפה הרשמית של הודו המודרנית, או אורדו – השפה הרשמית של פקיסטן), התקיימו מאות שפות וניבים מקומיים. גיוון דומה התקיים גם במישור הדתי; בהודו נמצאה נציגות כמעט לכל דת מוכרת. לצד דת הרוב, הינדואיזם, התקיים מיעוט גדול מאוד של מוסלמים (שבתקופת השלטון הבריטי ולפני קבלת עצמאותה של פקיסטן מנה כ-30% מהאוכלוסייה). נוסף על כך נמצאו בהודו קהילות נוצריות רבות, בין של הכנסייה הקתולית ובין של כנסיות פרוטסטנטיות שונות. לצד אלה חיו בהודו יהודים (בעיקר במדינת קראלה שבדרום הודו, אך גם בבומביי ובכלכותה), סיקים (מעין שילוב בין הינדואיזם לאסלאם), ג'ינים, בודהיסטים ומאמיני דת זרתוסטרה, שמקורה בפרס, ולכן מכונים מאמיניה בהודו "פרסים" (Farsi). פסיפס מגוון זה, הן בהקשר הלשוני והן בהקשר הדתי, ממשיך להתקיים גם בהודו העצמאית שלאחר 1947 עד ימינו אנו.

שתי הקבוצות הגזעיות הגדולות שאכלסו את הודו הבריטית נודעות בשם "דראוידים" (Dravidians) ו"ארים" (Aryans). בעת שהחלו הבריטים בהשתלטות על הודו, אכלסו הדראוידים בעיקר את דרום הודו, בעוד הארים אכלסו את צפונה ואת מרכזה. הבחנה גזעית גאוגרפית זו מוחשית פחות בימינו, מאחר שבתקופת השלטון הבריטי חלו הגירות אוכלוסין גדולות בתוך הודו; דראוידים בני הדרום פנו צפונה, הגירה שהתאפשרה ביתר קלות בעקבות פיתוח של קווי מסילות הרכבת שנמתחו לאורכה

ולרוחבה של הודו. עם זאת, גם כיום אפשר לראות הבדלים חיצוניים מסוימים בין תושבי הודו הדרומית לבין צפונה. כמו כן בולטים ביניהם גם ההבדלים התרבותיים. לדוגמה, השפות המרכזיות של מדינות הדרום של הודו (כמו, למשל, הטמילית, שפתה של המדינה הדרומית הגדולה טמיל-נאדו) שייכות למשפחת שפות שונה בתכלית מזו שאליה משתייכות ההינדי, הבנגאלי או הגוג'ראטי (השפות המרכזיות של הודו, שמקורן בשפת הקודש ההינדואית – סנסקריט).

מקורה של ההבחנה בין ארים לדראווידים בהיפותזות היסטוריות ומדעיות שחיברו חוקרים בריטים, החל משלהי המאה ה-18. בהיפותזות אלה, שחלקן עדיין מקובלות ונלמדות באוניברסיטאות ברחבי העולם, נטען כי הדראווידים היו תושביה המקוריים של הודו, וכי תרבותם פרחת עד למאה ה-18 לפני הספירה דווקא בצפון הודו, באזור הנקרא עמק האינדוס (הנמצא כיום ברובו בשטח פקיסטן). בתקופה זו, כך נטען, אירעה פלישה בקנה מידה גדול של בני שבטים אסיאתיים, שהגיעו להודו מכיוון מערב, השתלטו במהירות על טריטוריות בצפון הודו ואילצו את תושביהן המקוריים, הדראווידים, לסגת דרומה. פולשים אלה הביאו עמם דת ופולחנים (הנודעים כיום בשם הכולל "הינדואיזם"), שלא התקיימו בהודו קודם לכן, חיברו כתבי קודש בשפה הנקראת סנסקריט ובמהרה נעשו לאדוניה של הודו. שמם – "ארים" – ניתן להם בידי חוקרים בריטים, שראו בהם מעין קרובי משפחה רחוקים של האירופים [ארייה (Arya) = אציל בסנסקריט].

וויליאם ג'ונס והמיתוס הארי

החוקר הבריטי הראשון שיצר את התזה ההיסטורית הזו, שאותה אנו מכנים כיום "המיתוס הארי" (Aryan Myth), היה השופט והבלשן הנודע, סר וויליאם ג'ונס, שהגיע להודו בשנת 1783 כדי לכהן כנשיא בית המשפט העליון של בנגל. ג'ונס הוזמן להודו בידי מי שכהן כמושל הכללי הראשון של הודו הבריטית, וורן הייסטינגס (Hastings, 1732-1818). הייסטינגס היה אדם משכיל, ששלט בכמה שפות מקומיות, בהן אורדו, בנגלי, פרסית וערבית. כאשר החל למלא את תפקיד המושל הכללי בשנת 1774, הוא קידם תפיסה של "כיבוש נאור", ולפיה עדיף יהיה לבריטים ולהודים כאחד אילו מערכת המשפט המקומית תתנהל על-פי כללי המשפט ההינדואי העתיק, כך שלא תחול התנגשות בין מערכות מוסר ודין זרות ולעיתים אף סותרות זו את זו. לדוגמה, החוקים ההינדואיים שעסקו בדיני ירושה, נישואין ואלמנות, היו שונים בתכלית מהחוקים

הבריטיים המקבילים. שאיפתו של הייסטינגס הייתה לתרגם את החוקים ההינדואיים לאנגלית, כדי שהשופטים האנגלים בהודו יוכלו לשפוט את הנתינים ההינדואים על-פי חוקיהם שלהם, ובאופן שיאפשר האחדה של כללים ותקדימים משפטיים.⁵

עם זאת, שאיפה זו הייתה בעייתית למימוש, כיוון שמערכת המשפט ההינדואית התנהלה בעיקר על-פי מסורת שבעל-פה, וזו הקשתה מאוד על השליטים הבריטים, שהיו אמונים על מסורת של ספרי חוק כתוב. קושי נוסף התבטא בכך שקובצי החוקים ההינדואיים העתיקים שהועלו על הכתב, היו כתובים בסנסקריט, לשון הקודש ההינדואית אשר נשמרה בעיקר בידי כוהני הדת ההינדואים, בני קאסטת הברהמינים. אלה סירבו בתוקף לאפשר לזרים ללמוד סנסקריט, כיוון שהאמינו כי שפה זו ניתנה להם ישירות מידי האלים, וכי היא עתידה להיטמא, אם ייעשה בה שימוש בידי לא הינדואים.

בעייתיות זו הייתה מוכרת לאירופים זה זמן רב. עוד מימיה הראשונים של הנוכחות הפורטוגלית בהודו, גילו האירופים המשכילים שהגיעו לתת-היבשת עניין רב בכתבי הקודש ההינדואיים, שאותם, למרבה התסכול, לא יכלו לקרוא, בשל היותם כתובים בסנסקריט. מצד אחד, האירופים הבינו כי בהודו קיימת תרבות מפותחת המתאפיינת בכתב ייחודי ובמספר גדול של כתבי קודש מסקרנים. מצד אחר, כל עוד לא למדו המערביים את הסנסקריט, היה בלתי אפשרי ללמוד על אודות תרבות זו דרך כתביה. העובדה שמקצת מספרות הקודש ההינדואית תורגמה באופן חלקי לפרסית או לערבית, רק העצימה את העניין שנוצר בקרב המיסיונרים והסוחרים המשכילים האירופים שסבבו בהודו, התוודעו לגאוגרפיה ולאתנוגרפיה שלה וראו במו עיניהם עדויות לקיומן של תרבויות הודיות משגשגות שנכחדו זה מכבר, בין דרך שרידים ארכאולוגיים מרשימים של ארמונות ומקדשים הינדואיים ובין דרך כתובות הקדשה, מטבעות, כתבי יד שונים וכדומה. כל אלה תרמו ליצירת רושם של מסתורין שאפף את תולדות הודו הקדומה.

יחד עם זאת, התחושה המקובלת בקרב האירופים באותה עת הייתה כי תור הזהב של הודו הסתיים זה מכבר, וכי ההודים שפגשו אינם יכולים להיחשב לבני תרבות של ממש. לתחושה זו תרם, כמובן, גם הניגוד הדתי שהתקיים בין האירופים, הנוצרים המונותאיסטים, לבין ההינדואים, שכידוע מאמינים בדת פוליתאיסטית, מרובת אלים.

5 לדיון נוסף בפעילותו של הייסטינגס, ראו:

Penderel Moon, *Warren Hastings and British India* (London, 1947); Thomas Babington Macaulay, "Warren Hastings", in: *Critical and Historical Essays*, ed. Hugh Trevor-Roper (New-York, 1965): first pub. 1841.

זו נתפסה בידי רוב האירופים כדת מפלצתית. חלקם אף קראו בגלוי לעקירת דת זו מהשורש ולהחלפתה בנצרות, בדומה למה שביצע המיסיון הקתולי הספרדי והפורטוגלי בקרב הילידים של דרום אמריקה זמן לא רב קודם לכן. מובן שדעות אלה גובו בבורות כמעט מוחלטת בנוגע למהותה האמיתית של הדת ההינדואית, מנהגיה, מסורותיה והפילוסופיה המעמיקה המאפיינת אותה. ואולם כל אלה נותרו לכל היותר בגדר ספקולציה, כל עוד לא שלט אף אירופי די הצורך בסנסקריט.

אם כן, אלה היו באופן כללי הבעיות שניצבו בפני המושל הכללי הראשון של הודו, הייסטינגס, ובפני איש אמונו, ג'ונס, נשיא בית המשפט העליון של בנגל, אשר שאפו לתרגם את החוקים ההינדואיים הקדומים לשפה האנגלית. רצה הגורל, וג'ונס נעשה לאחראי המרכזי לשינוי המצב בהקשר לבורות האירופית על אודות הודו ותרבותה, כאשר במו ידיו יצר את המסד האקדמי ללימודי הודו והפך כך לאוריינטליסט (המומחה למזרח) הראשון בהיסטוריה המודרנית.

ג'ונס היה איש אשכולות ומומחה לתרבות הקלסית. עוד טרם הגעתו להודו הוא שלט בתריסר שפות, בהן עברית, ערבית, פרסית וטורקית. הוא הצליח לעקוף את הטאבו הברהמיני על לימוד הסנסקריט על ידי שכנוע רופא ברהמין ללמדו בסתר את שפת הקודש ההינדואית. כישוריו הבלשניים יוצאי הדופן של ג'ונס אפשרו לו להשתלט על השפה בתוך כשנתיים בלבד ולהתחיל בפרויקט התרגומים שבעבורו זומן להודו מלכתחילה. דעותיו על ההודים השתנו באורח קיצוני לאחר שלמד סנסקריט. כל עוד לא שלט בשפה זו, שיקפו התבטאויותיו את הדעה הקדומה הגזענית שהייתה מקובלת בתקופתו בקרב האירופים, ולפיה ההודים כהי העור ועובדי האלילים הם נחותים, דעה שלא הייתה שונה מאוד מהתפיסה הגזענית שאפיינה את יחסם של האירופים לכהי העור באפריקה. לדוגמה, בשנת 1784 כתב ג'ונס כי "הכתבים המיתולוגיים של ההינדואים כוללים היסטוריה אבסורדית".⁶ בדומה, בשנת 1785 הוא ציין כי "אנו יכולים לקבוע שהשכל והטעם הם נחלת האירופים, בעוד שהאסיות מוגבלים לרמות נמוכות יותר בספירת הדמיון".⁷

הערכתו הנמוכה של ג'ונס לתרבות ההודית השתנתה במהירות, ככל שהתקדם בלימודיו. בשנת 1786, כאשר שלט די הצורך בסנסקריט, כבר ניכרו אצלו הרשמים

6 William Jones, "On the Gods of Greece, Italy and Rome", in: *The Collected Works of Sir William Jones*, Vol. 2, ed. Garland Cannon (New York, 1993), p. 241: first pub. 1807.

7 Jones, "The Second Anniversary Discourse", *Ibid.*, Vol. 3, pp. 12-13.

שספג מקריאתם ומתרגומם של כתבי היד העתיקים שהתגלגלו לידיו: "אין כל סיבה להטיל ספק בכך שההינדואים, למרות שהם נראים לנו כעת מנוונים וירודים, היו בעבר הרחוק מעולים באמנות ובנשק, בעלי ממשל טוב, חקיקה נבונה וידע נרחב בתחומים שונים". ג'ונס לא הסתפק בגילוי אוהד זה. באותו זמן, בראשית שנת 1786, הוא החל בניסוח היפותזה בלשנית-היסטורית, שבמרכזה ניצבה תגלית, אשר לדעתו הייתה עשויה לשפוך אור על סודות ההיסטוריה האנושית הקדומה. תגלית זו, שעתידיה הייתה להשפיע באופנים מרחיקי לכת על ההיסטוריה של אירופה ושל הודו גם יחד, התבטאה בדבריו של ג'ונס, שטען כי "הסנסקריט, תהא עתיקותה אשר תהא, בעלת מבנה מופלא. היא מושלמת יותר מיוונית, שופעת יותר מלטינית, מעודנת יותר משתיהן, ועדיין בעלת קרבה בולטת לשתייהן, גם בשורשים וגם בפעלים ובצורות דקדוקיות, באופן שלא היה יכול להיות מושג על ידי תאונה. הדמיון כה ברור, עד שאף בלשן אינו יכול לבחון את שלושתן מבלי להאמין כי שלושתן נבעו מאותו המקור, שאולי כבר אינו קיים יותר".⁸

קביעה זו, שהסנסקריט, היוונית והלטינית נבעו ממקור זהה, הייתה מרחיקת לכת. מה שהשתמע ממנה הייתה ההנחה כי הדמיון והקרבה בין שפות אלה יכולים להיות מוסברים, רק אם נניח כי גם לעמים דוברי השפות האלה, כלומר ההודים והאירופים, יש מקור היסטורי משותף. מאחר שבמשך אלפי שנים לא התקיימו קשרים מסחריים ומדיניים בין אירופה לבין הודו, נשלל ההסבר ההגיוני הפועל בדרך כלל במקרים שבהם אנו נתקלים בדמיון קרוב בין שפות המדוברות בטרטוריות גאוגרפיות מרוחקות זו מזו. מסחר רציף בין טריטוריות מרוחקות מערב תמיד גם השפעות גומלין על השפות שהסוחרים העושים דרכם ביניהן דוברים. נוסף על כך, כאשר מתקיים מסחר רציף, במקרים רבים סוחר בוחר להעתיק את מקום מגוריו לארץ שעמה הוא סוחר, להתחתן עם אישה מקומית, לאמץ את הדת המקומית וכדומה. בכל המקרים האלה יש סבירות גבוהה לחדירה של מילים וביטויים שונים משפת האם של הסוחר לשפה שאותה דוברים בני התרבות שבחר לאמץ. כאמור, בשל אי-קיומו של מסחר רציף בין אירופה להודו אי-אפשר היה להסביר את הדמיון בין הסנסקריט לבין היוונית והלטינית באמצעות תרחישים דומים.

קו מחשבה דומה עמד מאחורי ההיפותזה ההיסטורית – המיתוס הארי – שהגה סר ויליאם ג'ונס כדי להסביר את תגליתו. לטענתו, בתקופה הפרה-היסטורית התקיים

Jones, "The Third Anniversary Discourse, On the Hindus", *Ibid*, pp. 32, 34-35, 45-46.

באזור הגאוגרפי של איראן ההררית עם, שאותו כינה "אומת-האם הארית". בני עם זה דיברו בשפה שהייתה שפת האם של הסנסקריט, היוונית והלטינית גם יחד. בשלב מסוים היגרו חלק מבניה ומבנותיה של אומה עתיקה זו לכיוון מערב והשתלטו על אירופה, בעוד חלק אחר שלה בחר להגר לכיוון מזרח ולהשתלט על הודו. עם חלוף השנים וכתוצאה מהנתק שחל בין הארים המערביים למזרחיים, נוצרו בהודו ובאירופה שפות-בת שירשו את שפת האם הארית הקדומה, אך עדיין שימרו חלקים גדולים ממנה, הן ברמה המילולית והן ברמה הדקדוקית. שפות-בת אלה היו, לטענתו של ג'ונס, הסנסקריט, היוונית והלטינית, ומהן נגזרו מאוחר יותר רוב השפות המדוברות הן בהודו והן באירופה.

התאוריה של ג'ונס בדבר הקרבה ההיסטורית בין ההודים לאירופים נשענה באופן כמעט בלעדי על המחקר הבלשני. בזאת גם חולשתה, כיוון שעד ימינו אנו כמעט שלא נמצאו הוכחות של ממש לנכונותה בדיסציפלינות מחקריות אחרות, דוגמת ארכאולוגיה או אנתרופולוגיה. על כן היא נתפסת בימינו כמיתוס ולא דווקא כתאוריה מוכחת בעליל. עם זאת, באופן מפליא ממש היפותזה זו הפכה לתאוריה המחקרית הדומיננטית של המאה ה-19 עבור כל מי שעסק בחקר הודו ותרבותה העתיקה. זאת ועוד, לתאוריה זו נודעה השפעה עצומה על התפתחותן של תאוריות הגזע של המאה ה-19. הדבר ניכר ברמה המילולית, כאשר המושגים שהגה ג'ונס, דוגמת "ארי" או "שמי" (על שמו של שם, בנו של נוח), התרחקו מכוונתו המקורית ונעשו מושגים ששימשו לתיאור קבוצות גזע אנושיות.

בהקשר זה מן הראוי לציין כי ג'ונס עצמו לא היה גזען כלל וכלל. מטרתו המקורית בניסוח עיקרי המיתוס הארי נבעה מאמונתו הדתית ומרצונו לאשש את המסופר בתנ"ך, שבו, כנוצרי אדוק, האמין ללא סייג. סיפור מגדל בבל, אם נקבלו כפשוטו, מלמדנו כי כל בני האדם דיברו את אותה השפה זמן רב לאחר המבול.⁹ במילים אחרות, איתור שפת האם העתיקה, שאותה דיברו אותם אנשים, טרם פנייתם לבניית מגדל בבל, עשוי להעניק לנו לא רק מידע היסטורי רב עניין, אלא את האפשרות המוחשית לדבר ולהבין את אותה השפה ממש שבה דיבר אלוהים עם נוח ואף קודם לכן – עם אדם וחווה בגן העדן האבוד.

כך או כך, כוונתו המקורית של ג'ונס נזנחה בידי הוגים שונים באירופה של המאה ה-19, ובמקרים קיצוניים אף הוסטה להצדקת תאוריות גזעניות של ממש. השלב

9 בראשית ט: א-ט.

הראשון של סטייה זו ניכר כבר בראשית המאה ה־19, עם אימוץ מונחים כמו "השפות ההודו־אירופיות" (Indo-European Languages) – מונח המתאר את קבוצת השפות שמקורן בשפת האם הארית, או "משפחת השפות השמיות" (Semitic Languages) – מונח שמטרתו לכלול את משפחת השפות שמקורה באזורנו, ובהן עברית, ערבית, ארמית ואכדית. השלב השני בתהליך העיוות של רעיונותיו המקוריים של ג'ונס מצא את ביטוי באימוץ המושג "העמים ההודו־אירופים" או אף "העמים ההודו־גרמנים";¹⁰ כלומר, זיהוי של קבוצת שפות המשתייכות לאותה משפחה נעשה בתורו לגורם שהגדיר קבוצות אתניות שדיברו את אותן השפות. תאורטיקנים של גזע תפסו קבוצות אתניות אלה כמשתייכות לגזע אנושי ייחודי, שמאוחר יותר כונה בידי הקיצוניים שבהם "הגזע הארי". כך הפך מחקר בלשני תמים לאחד מהיסודות המרכזיים של תורת הגזע האירופית.

למיתוס הארי הייתה השפעה מרשימה. מצד אחד, הוא העניק להודו ולתרבותה את הבכורה הכרונולוגית ביחס לתרבות האירופית הצעירה ממנה והציב אותה במרכז הדיון האירופי כמקום מסתורי ומאתגר שיש לחשוף את צפונותיו. המחקר שהתעורר באירופה כתוצאה מדיון זה הביא לתוצאות חיוביות גם בשביל מושאו, ההודים עצמם. ללא גילויי האירופים לא הייתה הודו מחזירה לעצמה את תרבותה האבודה. כך לפחות טען ראש הממשלה הראשון של הודו העצמאית, ג'וואהרלאל נהרו (Nehru, 1889-1964), אשר בספרו גילוייה של הודו משנת 1946 ציין כי הודו חייבת רבות לג'ונס בשל חשיפת אוצרות העבר שלה.¹¹ מצד אחר כטענתו של החוקר הפלסטיני־אמריקני, אדוארד סעיד, יחס זה כלפי הודו הפך אותה למכלול של ידע, שאותו יש לקטלג למערכת הנחות סדורה והרמטית, אשר מטרתה ייעול עבודת הממשל הקולוניאלי.¹²

השפעתו של המיתוס הארי של ג'ונס הורגשה בעיקר באירופה ולא דווקא בהודו מסיבות שונות, שיפורטו בהמשך. אמנם לא מעט הינדואים, ובמיוחד המשכילים שבהם, עדיין סבורים כי הם "קרובי משפחה" של האירופים, אך אין בכך כדי להצביע בהכרח על נטיות גזעניות. עם זאת, חשוב לזכור כי השפעתו של המיתוס הארי הלכה וגדלה דווקא באירופה. לג'ונס קמו במהרה יורשים ברחבי אירופה, בעקבות הפופולריות

Raymond Schwab, *The Oriental Renaissance, Europe's Rediscovery of India and the East, 1680-1880* (New York, 1984), pp. 184-187: first pub. in French 1950.

Jawaharlal Nehru, *The Discovery of India* (New York, 1946), p. 317.

Edward Said, *Orientalism* (New York, 1978), p. 78; Ronald Inden, *Imagining India* (Oxford, 1990), pp. 37-38, 55 & 263-264; Thomas Trautmann, *Aryans and British India* (Berkeley, 1997), p. 34.

שבה זכו תרגומיו לטקסטים הינדואיים קדומים. פופולריות זו חצתה גבולות והפכה לקדחת של ממש ברחבי אירופה: אוניברסיטאות רבות, בעיקר צרפתיות, בריטיות וגרמניות, הקצו משאבים להקמת קתדרות ללימודי סנסקריט ובלשנות השוואתית. תחומי מחקר אלה נעשו לחוד החנית של המחקר האקדמי במאה ה-19 ונהנו מהילה יוקרתית בשל יומרתם לפתור שאלות הקשורות בראשית ההיסטוריה של המין האנושי. עם זאת, השפעת המיתוס הארי הגיעה לעתים לממדים מפלצתיים של ממש. המיתוס הארי אומץ על ידי תאורטיקנים גזעניים, דוגמת ז'וזף-ארטור גובינו (Gobineau) ויוסטון סטיוארט צ'מברליין (Chamberlain), שסירסו אותו ועשו בו שימוש בהתאם לצורכיהם האידאולוגיים. כך הפך רעיון אקדמי למוטיב גזעני, שבין גילוייו הקיצוניים אפשר להזכיר את אימוץ צלב הקרס (סוואטיקה), ההודי במקורו, כסמלה המובהק של גרמניה הנאצית.¹³

הרפורמה של מקולי ושינוי סדר הנדיפויות החינוכי בהודו הבריטית

עד לשנת 1820 לערך שלטה בהודו הבריטית הגישה האוריינטליסטית, שאותה התווה במקור ויליאם ג'ונס. גישה זו ראתה במחקר התרבות ההודית מטרה נעלה ותמכה בעידודו ובמימונו. בתקופה זו חל שינוי בשיקולי המדיניות של לונדון. המחקר התרבותי שירת את האינטרס השלטוני, בייחוד בתחילתו של תהליך ההשתלטות על הודו, כאשר נוצר הצורך במציאת פתרונות לשאלות מיידיות, שעלו בעקבות המפגש עם התרבות השונה כל כך מן התרבות הבריטית. ככל שהתקרב תהליך הכיבוש למיצוי, נעשה הממשל כוחני ונצלני יותר. בהתאם, ככל שהושגה התקדמות בתחום המדיני, כך הלך והתמעט עניינו של השלטון הבריטי בחשיפה של מכמני תרבותה של הודו ובתרגום כתבי הקודש ההינדואיים והתחלף לכל היותר ביחס אדיש כלפי תרבות הודו, ולמצער – באיבה של ממש כלפיה.

עמדות חדשות אלה הושפעו מזרם המחשבה התועלתנית (Utilitarianism), שהלכה והשתרשה בפוליטיקה של אנגליה החל מהעשור השני של המאה ה-19. הרקע ליריבות בין התועלתנים לבין האוריינטליסטים היה הוויכוח על הדרך הנכונה לשליטה בהודו. בעוד האוריינטליסטים סברו כי קיימת חשיבות עצומה לחשוף את אוצרותיה התרבותיים של הודו, נקטו התועלתנים קו מחשבה מנוגד, שתפס את מחקר התרבות המקומית

13 לדיון נוסף במוטיבים ההודואריים במשנה הנאצית, ראו:

Nicholas Goodrick-Clarke, *Hitler's Priestess: Savitri Devi, the Hindu-Aryan Myth, and Neo-Nazism* (New York, 1998).

כביטול זמן וממון וקרא להקצאת משאבים לטובת פיתוחה של הודו על-פי אמות מידה מערביות.

מנסחיה של התועלתנות כתפיסה שלטונית היו ג'רמי בנתאם (Bentham, 1748-1832) וג'יימס מיל (Mill, 1783-1836) – אביו של הפילוסוף הנודע, ג'ון סטיוארט מיל. בנתאם גרס כי המדד לניהול מיטבי של החברה האנושית הוא מה שיביא לאושר הרב ביותר למספר הרב ביותר של בני אדם, והוא תמך בפרשנות כלכלית ומשפטנית לעיקרון זה. הוא וידידו ג'יימס מיל קידמו דעות דומות. בהקשר ההודי השפעתם של התועלתנים הורגשה החל משנת 1817, עם פרסום ספרו של מיל, היסטוריה של הודו הבריטית. מיל לא ביקר מעודו בהודו ולא דיבר אף שפה הודית. הדבר לא הפריע לו לתאר באופן קיצוני וגזעני למדי את מערכת היחסים שהתקיימה בהודו הבריטית בין הבריטים לבין נתיניהם. הבריטים תוארו בספרו כרציונליסטים מובהקים, בעוד ההודים הוצגו כהפך המוחלט שלהם – כלא רציונליסטים וכאנשים שלא תפסו מעולם את ההיסטוריה במובן המערבי הליניארי, אלא רק לפי מסורות מקודשות. הוא ביקר נחרצות את האופן שבו התנהל השלטון בהודו ואת הקצאת המשאבים למחקר התרבות המקומית וקרא לעריכת רפורמה מקיפה בממשל. המסקנה שעלתה מספרו הייתה כי ההודים נחותים בעליל מהבריטים.¹⁴

בשנת 1819, שנתיים לאחר פרסום ספרו המשפיע, מונה מיל לתפקיד בכיר בחברת הודו המזרחית, ובשנת 1830 הגיע לדרגה הבכירה של מפקח במשרד הבחנים של החברה. במהלך הקריירה שלו בחברה הוא קרא לכינון מערכת חוקים אחידה לכל הודו הבריטית וסייע בתכנונה של רפורמה מקיפה באדמיניסטרציה השלטונית בהודו על-פי אמות המידה התועלתניות שבהן האמין. הודו הצטיירה בעיניו כמקור למשאבים, שאותם יש לפתח ולנצל מבחינה כלכלית. חקר תרבותה היה בעיניו משני בחשיבותו.

מיל נהנה מעמדת כוח בהכרעה על עתיד הממשל הבריטי בהודו והיה אחד הגורמים המשפיעים על ניסוח "חוק הזיכיון" (Charter Act), שעבר בפרלמנט בלונדון בשנת 1833. במסגרת חוק הזיכיון צומצמו סמכויותיה של חברת הודו המזרחית, וחוזקה עוצמתה של מועצת השלטון העליונה. נוסף על היותה הרשות המבצעת עד כה נעשתה זו גם לרשות המחוקקת של הודו הבריטית. מיל המליץ לפרלמנט הבריטי לקבוע כי אחד מחברי מועצת השלטון העליונה ישמש כמחוקק עליון, שיקדיש לענייני משפט את כל זמנו וינסח מערכת חוקים אחידה להודו הבריטית. למשבצת הזו מונה בשנה

James Mill, *The History of British India*, 3 vols. (London, 1817).

העוקבת חבר פרלמנט צעיר בשם תומס בכינגטון מקולי. לתוצאות מינוי זה היו השלכות מרחיקות לכת על עתידה של הודו.

מקולי, העתיד להיות אחד ההיסטוריונים הידועים של אנגליה, נולד בשנת 1800 למשפחה שנודעה בהשקפותיה הליברליות והאבנגליות. אביו, זכרי מקולי, סוחר שבילה שנים אחדות באיי הודו המערבית ובאפריקה, ואף כיהן כמושל סירה לאונה בשנים 1794-1799, היה אחד הפעילים הבולטים בתנועה לביטול העבדות באימפריה הבריטית. מקולי למד בטריניטי קולג' בקיימברידג', הוסמך למשפטים בשנת 1826 והקדיש חלק ניכר מזמנו לפעילות פוליטית. הקריירה הפרלמנטרית שלו החלה בשנת 1830 ונסקה במהירות הודות להד הציבורי שבו זכו נאומיו הרבים, ובהם קרא לרפורמה פרלמנטרית ולהשוואת זכויות של תושבי הממלכה. בין השאר, הוא נחשב לאחד התורמים המרכזיים להעלאת נושא אפליית היהודים לסדר היום הציבורי. נאומיו ומאמריו בסוגיה זו נחשבים לציוני דרך מהותיים בדרך לאמנציפציה של יהודי בריטניה.

מינויו לחבר במועצת השלטון העליונה של הודו חייב אותו לשהייה בת ארבע שנים בכלכותה, ובהן הוא היה אמור להקדיש את זמנו לניסוח ספר דין פלילי (Penal Code) אחיד להודו הבריטית. אכן זה היה הפרויקט המרכזי שבו עסק מרגע נחיתתו בהודו בשנת 1834 ועד לשובו לאנגליה בשנת 1838. עם זאת, דווקא סוגיה דרמטית פחות לכאורה, שבה עסק לזמן-מה בשנת 1835, נעשתה לליבת המורשת שהשאיר אחריו בכל הנוגע להודו ולתושביה. עם הגיעו לכלכותה ביקש ממנו המושל הכללי, ויליאם בנטינק (Bentinck, 1774-1839), להצטרף לוועדה להשכלת הציבור (Committee of Public Instruction). ועדה זו מנתה עשרה חברים. תפקידה היה לדון בעתיד החינוך בהודו הבריטית ולהמליץ בפני המושל הכללי על המשך מדיניות המימון של בתי הספר ומוסדות ההשכלה הגבוהה המקומיים, שהעניקו עד אז מלגות ללימודי סנסקריט, פרסית וערבית. הרכב הוועדה שיקף את רוח הזמן בהקשר למאבק המתמשך בין התועלתנים לבין האוריינטליסטים. מחצית מחברי הוועדה צידדו בתפיסה האוריינטליסטית וקראו להמשך סבסוד של מחקר השפות המקומיות, בעוד מחציתם האחרת חייבו גישה תועלתנית, שתקדם את לימוד השפה האנגלית. לאחר כארבעה חודשים שבמהלכם התוודע מקולי לנושא שבו דנה הוועדה, הוא הגיע למסקנות חותכות שצידדו בגישה התועלתנית. אלה סוכמו ב"מזכר על החינוך ההודי", שהגיש למושל הכללי ב־2 בפברואר 1835. במזכר זה טען מקולי כי דאגה כנה לגורל הנתינים היהודים מחייבת את הפסקת מימונו של מחקר התרבות המקומית והפניית התקציבים לסבסוד של לימודי השפה האנגלית ולהטמעה של ערכי התרבות הבריטית בידי האוכלוסייה המקומית

של הודו. צעד זה נועד, לדבריו, לאפשר להודים השתלבות עתידית בשוק העבודה האימפריאלי וגישות לספרות המחקר והתרבות המערבית.

טענותיו המרכזיות של מקולי נגד לימוד התרבות המקומית, גם אם התבססו על רצון כן לסייע לאוכלוסייה ההודית, נוסחו באופן מעליב ומתנשא ביותר. לדוגמה, הסבר שנתן לעדיפות התרבות הבריטית על פני ההינדואית כלל את הטיעון הבא:

האם, כאשר יש לנו האפשרות לבחור בפילוסופיה שקולה והיסטוריה אמיתית, עלינו לעודד על חשבון הציבור תורות רפואיות, אשר היו מביישות מרפא־סוסים אנגלי? אסטרונומיה, שהייתה מעוררת צחוק בילדות בפנימייה אנגלית – היסטוריה, גדושה בתיאורי מלכים, שגובהם 30 רגל ושלטונם ארך 30,000 שנה – וגיאוגרפיה, המלמדת על ימים עשויים משרף סוכר מזוקק וימים עשויים מחמאה?

בהמשך המזכר נדרש מקולי לסוגיה של ספרי הקודש ההינדואיים, הכתובים סנסקריט, שבהם האמינו מיליוני נתינים. אמנם, הוא טען, על הממשל הבריטי בהודו לגלות סובלנות וניטרליות כלפי פולחנים דתיים, אך עם זאת הוא גרס כי אם ימשיכו ללמוד סנסקריט, הרי התוצאה תגרום לאימוץ

אמונות טפלות מפלצתיות [...] היסטוריה כוזבת, אסטרונומיה כוזבת, רפואה כוזבת, רק בגלל שהם דרות בצוותא עם דת כוזבת. אנו נמנעים, ואני מקווה שנימנע תמיד, מהענקת סיוע ציבורי לעוסקים בהמרת הילידים לנצרות. עם זאת, כלום נוכל, בהגינות ובהיגיון, לשחד אנשים על חשבון הכנסות המדינה לבזבז את נעוריהם על לימוד הדרך שבה עליהם לטהר עצמם לאחר שנגעו בחמור, או על איזה טקסט של הוודה (Veda)¹⁵ עליהם לחזור כדי לזכות בכפרה על שהרגו עז?

בסיום המזכר המליץ מקולי על צעד מעניין, אשר נדמה כי חשיבותו להיסטוריה העתידית של הודו אינה מוטלת בספק:

[...] לא נוכל, באמצעינו המוגבלים, לנסות ולחנך את העם כולו. לעת זו אנו חייבים לעשות כמיטב יכולתנו כדי ליצור מעמד, שיגשר בינינו לבין מיליוני

15 הוודות הן הטקסטים ההינדואיים העתיקים ביותר, אשר חוברו בסביבות 1500 לפנה"ס.

האנשים שאנו שולטים עליהם – מעמד של אנשים, הודים בדם ובצבע, אך אנגלים בטעם, דעות, מוסר ואינטלקט. בידיהם נוכל להפקיד את המשימה להשביח את השפות המדוברות בארץ ולהעשירן במונחים מדעיים שיושאלו מהשיטה המערבית.¹⁶

רוח דברים מתנשאת זו מצאה אוזן קשבת אצל המושל הכללי. ב־7 במרס 1835 הוא פסק לטובת מסקנותיו של מקולי וביטל את הסבסוד של מחקר התרבות המקומית של הודו לטובת העברה של כספי המימון להקמת בתי ספר, שנועדו בראש ובראשונה ללמד את המקומיים אנגלית.¹⁷

מעניין לציין כי תגובת הקהילה המשכילה ההודית למסקנות מזכרו של מקולי הייתה חיובית למדי. עד אז נאלצו הודים שביקשו ללמוד אנגלית, להוציא על כך ממון רב. מכאן ואילך התאפשר להודים, בין שהיו הינדואים (וללא תלות בקאסטת שאליה השתייכו) ובין שהיו מוסלמים, ללמוד אנגלית חינם אין כסף. בהתאם, ההיענות המקומית לבתי הספר החדשים, שבהם נלמדה השפה האנגלית, הייתה נלהבת. כאשר עזב מקולי את כלכותה ללונדון בשנת 1838, כבר היו במחוז בנגל ארבעים מוסדות חינוך שלימדו את השפה האנגלית. בתוך כמה עשורים הפכה רשת החינוך הבריטית לנפוצה ולמבוקשת ברחבי הודו. דורות של משכילים הודים התחנכו מאז על השפה האנגלית, ובמקביל אימצו במובנים רבים גם את תרבותו של הכובש הבריטי. בד בבד חלה נסיגה מתמדת בידע שלהם על אודות תרבותם ואוצרותיה ובהערכתם כלפיה. המלצתו של מקולי על יצירת מעמד חדש של "הודים בדם ובצבע, אך אנגלים בטעם, דעות, מוסר ואינטלקט", קרמה כך עור וגידים ויצרה מעין סימביוזה בין האליטה המשכילה של הודו לבין השלטון הבריטי. הדבר התבטא, בין השאר, בשכבת ההנהגה העתידית של התנועה ההודית הלאומית, אשר הייתה במובנים רבים תוצר של הרפורמה הזו. תנועה זו, שראשיתה עם ייסוד הקונגרס ההודי הלאומי בשנת 1885, שיתפה פעולה עם השלטון הבריטי במשך שנים רבות.

השפעת הרפורמה של מקולי הורגשה גם בקרב דור ההנהגה שהביא לשחרורה של הודו בשנת 1947, ובמיוחד בקרב שני המנהיגים ההינדואים הבולטים של הודו בתקופת

Bureau of Education. Selections from Educational Records, Part I (1781-1839), ed. H. 16 Sharp (Delhi, 1965), pp. 107-117: first published 1920.

17 לדיון מפורט ברפורמה של מקולי, ראו: יצחק לובלסקי, "אדנות קולוניאליסטית: המזכר של מקולי על החינוך ההודי", זמנים (עורכת מירי אליאב-פלדון), 100 (רעננה, 2007), עמ' 84-99.

"המדינה שבדרך" – מוהנדס (מהטמה) גנדהי (Gandhi, 1869-1948) וג'ואהרלאל נהרו. גנדהי, שסיים בהודו בית ספר תיכון שבו למד מקצועות רבים בשפה האנגלית ולמד בין השנים 1889-1891 משפטים בלונדון, סיפר באוטוביוגרפיה שלו על שנות לימודיו בהודו, שהביאו לדבריו לרתיעתו מדתו שלו, ההינדואיזם. רתיעה זו נבעה מ"הרעיון אותו טיפחו המיסיונרים, לפיו ההינדואיזם רצופה אמונות טפלות".¹⁸ גנדהי נאבק בינו לבין עצמו במשך שנים ארוכות עד שנפטר מדעה קדומה זו כלפי דתו ותרבותו. חינוכו של נהרו, העתיד לכהן כראש הממשלה ושר החוץ הראשון של הודו העצמאית (בין השנים 1947-1964), היה על טהרת השפה האנגלית. אביו, מוטיאלל נהרו, שכר מורים פרטיים בריטים שלימדוהו בביתו באללאהבאד. את נעוריו ובחורותו בילה באנגליה ולמד בהארו (Harrow) ובקיימברידג'. ההשפעה הבריטית על עיצוב השקפת עולמו המדינית והתרבותית הייתה ודאי מכרעת, אך עם זאת, גם הוא עבר בבגרותו תהליך עיצוב מחדש ביחסו אל תרבותו ואל דתו.¹⁹

השינוי הרעיוני בדימוי ההודי מאז שנת 1858: מקס מילר והפנטזיה האוריינטלית

אפשר לזהות תהליך רעיוני דואלי הקורם עור וגידים, הן בדעת הקהל הבריטית והן אצל ההודים, לאחר המרד ההודי הגדול, בשנת 1858, בכל הנוגע ליחסי אדונים-נתינים. כפילותו של תהליך זה מוורה לכאורה. מצד אחד, כפי שתואר לעיל, הממסד הפוליטי הבריטי הלך ואיבד עניין בתרבותה של הודו, במקביל להעמקת כיבושה של תת-היבשת ההודית. עליית ההשקפה התועלתנית תאמה שינוי זה עם תרומתה המכרעת לצמצומו של מחקר התרבות ההינדואית והגידול שנעשה במאמץ להחלפתה בתרבות הבריטית. מצד אחר, היה בבירור שיפור מתמיד, אם כי אטי למדי, באופן שבו תפסו החוגים האקדמיים הבריטים את נתיניה ההודים של האימפריה. לחוגים אלה נודעה השפעה על פלחים משמעותיים של החברה הבריטית, והשינוי שחל אצלם סייע לשינוי בדימויה של הודו בדעת הקהל הבריטית בכללותה. ככל שחלפו השנים, השתנה דימויה של הודו לטובה בקרב חוגים אלה: ממקום נאלח וראוי לשמצה לארץ שבה התקיימה

18 לקריאה נוספת בספרו של גנדהי, העוסק בסיפור חייו מילדות ועד לשובו להודו מדרום אפריקה, ראו: מ' ק' גנדהי, אוטוביוגרפיה, או, סיפור ניסויי עם האמת (תל אביב, 2005).

19 לדיון נוסף בהשפעת המסורת הפוליטית והחינוכית הבריטית על הודו ומנהיגיה, ראו: אלון גל ויצחק לובלסקי, "השפעת התרבות הפוליטית הבריטית על התנועות הלאומיות של ישראל והודו: ניתוח משווה", היהודים בהווה: כינוס ופיזור (ירושלים, 2009), עמ' 55-74.

בעבר תרבות מפוארת העשויה לקום מחדש לתחייה. ברבות השנים, ובעיקר במהלך העשורים שקדמו להענקת העצמאות להודו, נראה כי דווקא הגישה השנייה, זו שנדמה היה כי הוכתה שוק על ירך כבר בשנות השלושים של המאה ה-19, חזרה לקדמת הבמה ואפשרה, בסופו של דבר, יחס סובלני יותר כלפי הודו ודרישותיה לעצמאות, וזאת דווקא בתקופה שבה הפך המסר ההודי הלאומי נגד השליטים הבריטים לקיצוני יותר.

אפשר למנות גורמים אחדים שהיו אחראים לשיפור בדימוי השלילי של הודו, אך יריעה זו קצרה מכדי לתארם בהרחבה. אתמקד, לפיכך, בפעילותו של האוריינטליסט הבולט באקדמיה הבריטית של מחציתה השנייה של המאה ה-19, פרידריך מקס מילר, אשר פיתח קריירה מרשימה באוניברסיטת אוקספורד בשנים 1850-1900 ותרים יותר מכל אדם אחר בתקופתו לשינוי לטובה בדימויה של הודו, הן בקרב האליטה האינטלקטואלית ובקרב הקהל המשכיל הרחב בבריטניה והן בקרב השכבות המשכילות בהודו עצמה.

פרידריך מקס מילר סיים את עבודת הדוקטורט שלו בלייפציג בשנת 1844 והגיע ללונדון בשנת 1846 כדי לתרגם לאנגלית, במימונה של חברת הודו המזרחית, את הריג־וודה (Rig-Veda), אחד מספרי הקודש ההינדואיים העתיקים ביותר. תרגומו הקנה לו פרסום עולמי, שהלך וגדל עם פרסומם של ספרים ומאמרים רבים שכתב עד למותו, ובהם בולטת סדרת ספרי הקודש של המזרח (*The Sacred Books of the East*), שיצאה לאור בחמישים כרכים החל משנת 1879 והתיימרה לספק לקורא המערבי לראשונה תרגומים מדעיים לכל ספרות הקודש האוריינטלית (נוסף על כתבי הקודש ההינדואיים כללה סדרה זו תרגומים לקוראן, לכתבי קונפוציוס, לאו־דזה ועוד). סדרה זו אפשרה באופן מפתיע גם לשכבה המשכילה של הודו נגישות ראשונית לטקסטים רבים, שעד אז היו חסומים בפניו של אדם שלא שלט בסנסקריט (במילים אחרות, רובה של האוכלוסייה ההודית).

מקס מילר לא ביקר מעודו בהודו. למרות זאת היא הייתה במרכז עניינו האינטלקטואלי כל ימי חייו. הוא סיפר כי עניינו בהודו החל עוד כשהיה תלמיד בבית הספר, בעיר הגרמנית דסאו (Dessau). על אחד מספרי הלימוד שלו התנוססה תמונה שבה נראו גברים ונשים הרוחצים במימי הגנגס. דמויות הרוחצים מצאו חן בעיניו. הוא סבר כי הם יפי תואר, מכיוון שלדבריו למרות צבעם הכהה הם "בוודאי לא נראו כמו כושים". המסגדים והמקדשים על גדות הנהר נראו לו מלכותיים ומרשימים יותר מהכנסיות ומהארמונות של דסאו. תמונה זו הציתה את דמיונו וגרמה לו לשקוע בהזיות במהלך אחד מהשיעורים בבית הספר. משהבחין בכך המורה, הוא הכריח אותו להעתיק דפים

רבים מאותו הספר, שבהם חזרו ונשנו המוטיבים של בנארס, הגנגס והודו בכלל. כך, באופן מקורי, קובעו בתודעתו של התלמיד מדסאו הקטנה נופיה של הארץ, שעתידיה הייתה להעסיקו במשך רוב חייו הבוגרים מבלי שביקר בה ולו פעם אחת.

הסיפור הקטן הזה עשוי ללמדנו משהו על האופן שבו תפס מקס מילר את הודו. זו נשארה בדמיונו ארץ בעלת נוף קסום ואווירה מופלאה, גם כשנעשה בבגרותו למלומד ידוע. תושביה בעלי המראה האקזוטי, שלמרות גון עורם השחום אובחנו בעיניו הילדותיות כלא שייכים למשפחת הגזעים השחורים, הפכו בחיבוריו כחוקר בוגר ל"קרובי המשפחה" של בני גזעו, הארים האירופים. דימוי ילדתי זה של הודו, שהשתייך בעיקרו למחוזות הפנטזיה, שוכלל בבגרותו עד ליצירת חזונו הארי, שדרכן שיתוף פעולה בין הודו לבין בריטניה, חזון שבניו לבין המציאות לא היה קשר רב. ספריו של מקס מילר, שעסקו בנושא ההודי, זכו לתפוצה נרחבת ותרמו להשרשתו של דימוי פנטסטי זה גם בקרב הקהל הרחב.

ראוי לציין כי מקס מילר לא נבדל מרוב חוקרי תקופתו כמי שכתב רבות על מדינה שבה לא ביקר מעודו. ערך עבודת השדה, שהפך למרכזי במאה ה-20, במיוחד בתחומי האנתרופולוגיה והסוציולוגיה, עדיין לא הופנם בתקופה הוויקטוריאנית. ספרות המחקר על ארצות מרוחקות נכתבה בדרך כלל בידי חוקרים, שכף רגלם לא עזבה את מולדתם. הדברים נכונים הן בנוגע להודו והן בנוגע לטריטוריות מרוחקות אחרות. סביר להניח כי סיטואציה מעין זו לא הייתה יכולה להתרחש בימינו. חוקר, מכובד ככל שיהיה, היה נתבע להכיר היטב את החבל הגאוגרפי שבו הוא עוסק לפני שמישהו היה רוכש אחד מספריו. העובדה שמקס מילר נחשב למומחה בהא הידיעה להודו במהלך העשורים האחרונים של המאה ה-19, מבלי שביקר בה, עשויה להעיד על אופייה של החברה הוויקטוריאנית. זו הייתה מוכנה לאמץ את תורתו, שבסופו של דבר התבססה לא מעט על דמיונו הפורה ועל משאלות לבו. ייתכן כי נכונות זו נבעה גם מתחושת הפטרונות והביטול שחשו הבריטים כלפי ארצות המזרח. לו היה מקס מילר עוסק בהיסטוריה של ארץ אירופית זו או אחרת, מבלי שביקר בה והכירה היטב, היה מחקרו זוכה מן הסתם ליחס אחר מזה שזכה לו חזונו ההודי. מקס מילר עצמו לא ראה בכך בעיה, אלא יתרון: "למרות שמעולם לא הייתי בהודו ולא ראיתי במו-עיני את גן העדן עלי אדמות הזה, הרי שאני מכיר היטב את הספרות והדת העתיקות של הודו, וכך יש בידי תמונה אמיתית של מה שהודו אמורה להיות. תמונה זו אמיתית בהרבה ממראית העין של הבזארים של בומביי או מארמונות המהרג'ה בדלהי. למרות שניתן לומר כי התמונה שלי היא אידיאלית, הרי שלעמים פורטרט אידיאלי טוב יותר מצילום". הוא

הוסיף ואמר בהקשר זה כי "לו יכולתי לבלות שנתיים או שלוש בהודו, הייתי מאושר, אך לפרק זמן קצר מזה לא הייתי מוכן לנסוע. למרות זאת, הייתי מרוצה למדי מאותה הודו האידיאלית שבניתי לעצמי מהספרים ומהאורחים שביקרני באוקספורד".²⁰

מעבר להשפעתו בבריטניה היה למקס מילר תפקיד חשוב גם בעידוד התנועה הלאומית ההודית שהתעוררה בשלהי המאה ה-19. הוא סיפק לה לגיטימציה לדרישתה לתחייה לאומית. זו נשענה על מורשת העבר המפואר שנחשף מחדש והוצב במרכז העניין הציבורי והאקדמי בבריטניה ובהודו כתוצאה ישירה של מחקרו. ממקום מושבו באוקספורד, במרכז האינטלקטואלי של השלטון הודו, הייתה להשפעתו של מקס מילר על ההודים חשיבות יתרה. זו נבעה מכך שבני דור ההנהגה הצעיר בהודו התחנכו במערכת החינוך הבריטית. הניגוד הבולט בין תוכני הלימוד הליברליים לבין קיומו של שלטון זר בארצם הביאם לחפש תמיכה לעניינם בבריטניה עצמה. זו נמצאה בדמותו של מקס מילר. רעיונותיו נפלו על אוזן קשבת ואוהדת בהודו, שבה הוערך באופן כמעט אגדי ונחשב לידידם הטוב ביותר של ההודים במערב. הד לכך עשוי להימצא בהסבר הפנטסטי שצמח בהודו, ולפיו הסיבה לכך שמקס מילר לא ביקר בה מעודו נבעה מאמונתו כי נולד בהודו בחייו הקודמים ומחששו שאם יראה מחדש את ארץ מוצאו, הוא עשוי למות מרוב אושר.²¹

מקס מילר קרא במשך כל חייו הבוגרים לשינוי הדעה הקדומה כלפי ההודים. קריאה זו בולטת בספרו משנת 1882, הודו: מה היא יכולה ללמדנו? (*India: What Can It Teach Us?*). קובץ זה כלל כמה הרצאות, שבהן סיכם את המחקר הרלוונטי עד אז לעיקרי המיתוס הארי והדגיש כי תרבותה של הודו אינה מוערכת דיה בקרב שליטיה. לטענתו, הבריטים תופסים את ההודים על-פי סטיגמות שאינן מעוגנות במציאות. למשל, הוא תקף את הדעה הקדומה הנפוצה, ולפיה כל ההודים שקרנים, ולפיכך אין לסמוך על עדותם בבית המשפט. לדבריו, הדבר אינו נכון ומתקשר לבעיה המרכזית המכשילה את הבריטים בסוגיה ההודית, והיא התייחסותם להודו כאל מקום זר. הפתרון שהציע לבעיה זו הוא ההכרה בקרבתה של התרבות ההינדואית העתיקה אל התרבות הבריטית המודרנית. קרבה זו נשענה על ההיפותזה הארית של ויליאם ג'ונס, שהעניקה להודו את הבכורה בקרב משפחת העמים הארים. בדומה לג'ונס, מקס מילר ראה בהודו

F. Max Müller, *Auld Lang Syne, Second Series: My Indian Friends* (New York, 1899), pp. 20 vi-vii, 1-3 & 162.

Nirad Chaudhuri, *Scholar Extraordinary: The Life of Friedrich Max Müller* (Delhi, 1996), 21 p. 271: first published in 1974.

את המקור של תרבות אירופה. הוא קרא לקוראיו לראות במזרח ובהודו את "ביתם האמיתי", את "הנמל, בו החל מסע האדם ובו הוא עתיד להסתיים". הדימוי הזה מתמצת היטב את עניין המיתוס הארי אצל מקס מילר. המסקנה המתבקשת עבור הקהל שנכח בהרצאותיו הייתה חד-משמעית: הודו אינה ארץ זרה. משמעות כיבושה אינה שלטון על תרבות נוכרית. הבריטים, שליטיה של הודו בהווה, בעצם שבים למולדתם העתיקה!²²

מסקנה זו מעניינת לא רק בשל הרעיון ההיסטורי הגלום בה. האמונה בקשר הגזעי בבסיסו שבין אירופה לבין הודו אינה חדשה, וכפי שתואר לעיל, נהגתה כבר זמן רב לפני מקס מילר. עם זאת, ההשלכות הפרקטיות הנובעות מרעיון זה נדמות כעולות כאן מדרגה בחשיבותן. מקס מילר טען כי לא זו בלבד שאפשר לזהות את שורשיו של האדם האירופי בהודו, אלא כי בעצם כיבושה יש מן הצדק ההיסטורי המתבטא בחזרתם של בני הגזע הארי למולדתם העתיקה. עניין זה מעורר בעייתיות לא פשוטה. תפיסתו של מקס מילר את הקרבה בין הארים מהודו ומאירופה לא התבססה בהכרח על אמונה בקרבת דם, אלא על מורשת אינטלקטואלית משותפת. תפיסה זו הבדילה בינו לבין גזענים בני תקופתו. עם זאת, נדמה כי השקפתו תרמה בבירור לתעמולה האימפריאליסטית. גם אם הדבר לא נעשה במכוון, הרי הוא עדיין מצביע על זהות אינטרסים בין איש האקדמיה לבין הממסד האימפריאלי. בסופו של דבר, המומחה הראשון במעלה בעולם להודו קבע בדבריו חד וחלק כי השליטה הבריטית בתת-היבשת מוצדקת, רצויה והיא בגדר השלמת מעגל היסטורי.

חיבור מעניין נוסף מאת מקס מילר, ידידי ההודים (*My Indian Friends*), כלל אף הוא תובנות פרו-הודיות רבות. בספר זה, משנת 1899, תוארו כמה ממכריו ההודים של מקס מילר. סקירת תכונותיהם האציליות נועדה לסייע לסתירת הדעות הקדומות כלפי עמם ולהוכיח לקורא הבריטי כי בהודו חיים אנשים בעלי רמה גבוהה שלא הייתה מביישת את החברה האירופית. מקס מילר שאף לקיום יחסי רעות בין הנתינים לבין השליטים בהודו. הבסיס להשתתת האמון בין שני הצדדים חייב, לדעתו, הכרה הדדית בקרבה התרבותית שביניהם: "אנו מתייחסים לאפלטון ולאריסטו ברצינות רבה מכיוון שהם מורינו ואבותינו, אך שופטים את הפילוסופים של הודו כשונים וכמזוירים". לדבריו, הסיבה ליחס המתנשא שאותו הבריטים מעניקים להודים נובעת גם מעורם הכהה של אלה, הגורם לתחושת זרות. הוא הציע תרופת פלא לתחושה זו: "מניסיוני אני יודע כי

Max Müller, *India: What can It Teach Us?* (London, 1882), pp. 19-21, 25-31, 33-43 & 49. 22

מאחורי העור השחום, הכמעט איטלקי בגונו של הארים ההודים, קיימים אותו לב חם, אמון ואהבה הקיימים מתחת לעורם הלבן של האירופים.

מטרתו הייתה, אם כן, לתאר באופן חיובי את אנשי הרוח מהעילית ההודית וכך לשנות את היחס כלפיהם בהתבסס על קריטריונים מערביים של יושר, פתיחות וסובלנות.

דוגמה טובה לתיאוריו היא סיפור היכרותו עם דווארקנאת טאגור (D. Tagore), ברהמין משכיל מכלכותה שפגש בפריז בשנת 1845. דווארקנאת היה סבו של המשורר הנודע, רבינדרנאת טאגור (R. Tagore, 1861-1941), זוכה פרס נובל לספרות בשנת 1913. הוא הכיר היטב את התרבות המערבית ואהב במיוחד מוסיקה קלסית. באחת מפגישותיו עם מקס מילר, לאחר שביצעו כמה אריות מתוך אופרות איטלקיות (מקס מילר ניגן בפסנתר וטאגור שר), ביקש ממנו מקס מילר להשמיע לו מוזיקה הודית קלסית, שעליה שמע עד אז רק מקריאה בספרות קודש הינדואית. אף כי ידע כי מוזיקה זו היא בעלת הרמוניה וחוקים מתמטיים מסודרים, הרי תגובתו לצליליה הייתה חסרת סבלנות. המענה של ידידו ההודי היה: "כולכם (המערביים) אותו הדבר. אם משהו נראה לכם זר ולא משביע את רצונכם מיד, אתם פונים לו עורף. כך במוסיקה וכך בדת ובפילוסופיה ההינדואית. אנו, ההינדואים, מנסים להבין את התרבות האירופית מבלי לכוז לתרבות שנוצרה בהודו". מקס מילר השתמש בסיפור זה כדי להמחיש את הפתיחות התרבותית ההודית, המנוגדת לניכור המערבי.²³

דוגמאות אלה מתארות היטב את הטפתו של מקס מילר לשינוי היחס כלפי הודו ותושביה. כאמור, יחס זה הלך והשתפר במהלך המחצית הראשונה של המאה ה-20, במיוחד בקרב החוגים הליברליים בחברה הבריטית. גם בהודו עצמה אפשר היה לראות ביטוי לשיפור יחס זה, עם פתיחת מספר גדול יותר של משרות שלטוניות בפני הודים ועם התרככות מסוימת ברטוריקה הפוליטית, שאפיינה את השלטון הבריטי בכל הנוגע לתנועה ההודית הלאומית.

Max Müller, *Auld Lang Syne: My Indian*, pp. viii-ix, 8, 25, 60, 63, 86, 93-95, 109-110, 155- 23 158 & 178-179.

סוף דבר

למרות השיפור ההדרגתי ביחס שגילו הבריטים כלפי נתיניהם ההודים משלהי המאה ה־19 ואילך, בכל הנוגע לחיי היום־יום בהודו המשיכה להתקיים לכל אורך תקופת הכיבוש הפרדה כמעט מלאה בין בריטים להודים. הדבר התבטא, למשל, בהפרדה מוחלטת בין הגזעים בערים ההודיות שבהן גרו בריטים ובהקצאה של אזורי מגורים לבריטים בלבד, שאליהם הורשתה הכניסה להודים, רק אם עסקו בעבודות שירות. [עניין זה הקצין בעיירות הקיט (Hill Stations), שהקימו הבריטים באתרים גבוהים וקרירים ברחבי הודו, ובהן נאסרה כניסה למקומיים]. עם זאת, יש לזכור כי לכל אורך 190 שנותיה של הודו הבריטית, היה מספר הבריטים שנכחו בו־בזמן בתת־היבשת נמוך באופן מתמיה ממש (כמה אלפים במהלך המאה ה־18 וכמה עשרות אלפים במהלך המאה ה־19), כך ש"אפרטהייד" זה כמעט שלא הורגש אצל המקומיים. עבור רובם מספר הפעמים שבהן נקרתה בפניהם ההזדמנות לחוות בבריטים כמו עיניהם היה בדרך כלל נמוך מאוד, אם בכלל נקרתה.

גורם מעניין נוסף שתרם לשיפור היחס בין אדונים לנתינים בהודו הבריטית היה העובדה כי מאבקה של התנועה ההודית הלאומית לעצמאות, החל משנת 1919 ואילך, התאפיין במדיניות של התנגדות בלתי אלימה, שאותה התווה מנהיג הקונגרס ההודי הלאומי, מוהנדס גנדהי. ייתכן כי השילוב בין מדיניות הודית זו לבין הפנמת הטיעונים הפרו־הודיים של מקס מילר וחסידיו הם אלה שאפשרו בסופו דבר את השגת העצמאות, שהגיעה לבסוף כמעט ללא שפיכות דמים בכל הנוגע למאבקם של ההודים בכובש הבריטי.

דיווחו של רוברט קלייב, מפקד הצבא של חברת הודו המזרחית, על הניצחון שהשיג ב־23 בפברואר 1757 בקרב נגד צבאו של המושל של בנגל עשוי ללמדנו על אופיו של השלטון הבריטי בהודו בימיו הראשונים. קלייב, שפיקד על הצבא הקטן של חברת הודו המזרחית, לחם נגד צבא הודי מקומי שמנה 20,000 פרשים, 30,000 רגלים, 25 תותחים ומספר רב של פילים: "בשלוש בבוקר, צבאנו הקטן שמנה 600 אירופים, 800 שחורים, 7 תותחים ו־500 מלחים, יצא להתקפה. מעט לפני עלות השחר נכנסנו למחנה היריב... ובמשך שעותיים... הרגנו 1300 בני אדם"²⁴. בסיום הקרב חתם השליט המקומי על הסכם כניעה, וכך הפכה חברת הודו המזרחית לבעלת הבית הרשמית של כלכותה וסביבתה.

Robert Clive, "Battle at Calcutta", *Yorke's Hardwicke Papers*, II: p. 385 (February 23, 24 1757).

ניצחון זה, שכאמור לעיל היה הראשון מתוך שורת ניצחונות שבסופם השתלטו הבריטים על תת-היבשת ההודית העצומה, נשא משמעות לא רק במישור האסטרטגי, אלא גם הפסיכולוגי, ונדמה כי עתיד היה ללוות את יחסם של הבריטים אל נתיניהם ההודים במשך שנים רבות. הצבא האירופי הקטן הביס בקלות מדהימה צבא מקומי שהיה גדול ממנו בהרבה. אמנם קלייב שכח לציין כי ניצחונו הושג בעיקר בזכות בגידה של שני קצינים הודים בכירים, שעבור בצע כסף אפשרו לצבא הבריטי לחדור למחנם ללא הפרעה. עם זאת, הנגימה שבה נקט בדיווחו היבש מרמזת על קבלת היחס המספרי הזה כמובן מאליו. מובנת מאלהי הייתה גם עדיפותו המוחלטת של הלוחם הלבן על פני אויבו כהה העור.

שנים רבות לאחר מכן, בשנת 1919, פעל בשירות האימפריה קצין בריטי אחר, הבריגדיר-גנרל רג'ינלד דייאר (Dyer, 1864-1927). יום אחד הוא פקד על חייליו שהוצבו בעיר אמריצאר (Amritsar) שבפנג'אב לפתוח באש על קהל של אזרחים מפגינים, ששהו בכיכר במרכז העיר. בתוך כמה דקות נהרגו מאות הודים, ורבים נוספים נפצעו. לאירוע זה, שנודע בשם "טבח אמריצאר", קדמה התפרעות של אספסוף מקומי, ובמהלכה נהרגו ארבעה אירופים. עבור ההודים משמעותו של הטבח הייתה ברורה: דם של ארבעה אירופים שווה את דמם של 400 הודים. "משוואה" זו מזכירה במידה רבה את האופן שבו תפס קלייב את עדיפותו האיכותית של החייל הלבן על פני עדיפותם המספרית של ההודים. עם זאת, הלך הרוחות בקרב הציבור ההודי בתקופתו של קלייב היה שונה בתכלית מזה שאפיין אותו בשנת 1919. אותה "משוואה" אכזרית פעלה כעת נגד הבריטים והפכה במידה רבה לפלטפורמה התעמולתית, שעליה טיפס מוהנדס גנדהי לעמדת ההנהגה של התנועה ההודית הלאומית. גנדהי זיהה את המחאה ההודית נגד הכוחניות הגזענית הבריטית ובמו ידיה ניסח את המצע הפוליטי, שעתיד לשנות באופן דרמטי את היחסים שהתקיימו בין הבריטים לנתיניהם ההודים. מאז ואילך הפך מאבקה של התנועה ההודית הלאומית ללגיטימי יותר ולפופולרי יותר בקרב השכבות הנרחבות של העם ההודי על סמך הקריאה החוזרת ונשנית לשוויוניות מלאה ביחסים בין העמים ועד להשגת העצמאות המוחלטת באוגוסט 1947.